

Arkadiusz Rzepkowski

Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789-1939

Przegląd Nauk Historycznych 4/2, 101-126

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARKADIUSZ RZEPKOWSKI

Uniwersytet Łódzki

Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789–1939

Najważniejszym źródłem informacji statystycznej o ludności są jej spisy. Pierwsze zaczęto przeprowadzać już w starożytnym Egipcie w 3000 r. przed naszą erą. Prawdopodobnie spisy takie dokonywane były w Babilonie i Asyrii, a także na terenie Chin. Regularne spisy ludności, nazywane cenzusami, pojawiły się w starożytnym Rzymie¹.

W Polsce pierwsze spisy ludności miały charakter kościelny. Są to parafialne spisy wiernych oraz zestawienia diecezjalne statystyki parafialnej. Obowiązek dokonywania parafialnej ewidencji wiernych i pogrzebów wprowadził w Kościele katolickim *Rytuł rzymski* w 1614 r., wcześniej sobór trydencki zalecił także prowadzenie przez kler katolicki metryk ślubów i chrztów. Postanowienia *Rytuału rzymskiego* przewidywały, że każda rodzina będzie podlegała spisaniu, podane musiały być imiona, nazwisko lub nazwiska oraz wiek jej członków i osób zamieszkujących razem z nią. Metryka rodzinna miała zawierać także informacje o fakcie dopuszczenia lub niedopuszczenia do bierzmowania i komunikowania każdej z tych osób. Odnotowany miał być również fakt opuszczenia parafii przez daną osobę. W XVI w. w krajach zachodnioeuropejskich pojawiły się księgi parafialne stanu dusz (*Status animarum*), zawierające spisy imienne parafian z podaniem płci, wieku i stanu społecznego, a także dane o nowo narodzonych i zmarłych, wchodzących i wychodzących z parafii².

¹ Z. Pavlik, *Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1966, t. 28, s. 11; J. Z. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1980, s. 23–24.

² I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 116–117, 123.

Większy rozwój statystyki państwowej nastąpił w Polsce w XVIII w. Sejm Rzeczypospolitej na mocy uchwały, która wydana została w listopadzie 1789 r., zobowiązywał plebanów do corocznego przedstawiania metryk ślubów, chrztów, pogrzebów wraz z rejestrami parafian z podaniem płci, wieku oraz miejsca zamieszkania tych osób. Nad wykonaniem tego postanowienia czuwać miały Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe. Od tego momentu można mówić o regularnej ewidencji ludności w Rzeczypospolitej³.

W Polsce pierwsze państwowe spisy ludności pojawiły się w drugiej połowie XVIII w. Związane to było ze wzrostem zainteresowania w epoce oświeceniowej kwestiami ludnościowymi. W 1777 r. odbył się spis ludności miejskiej, który był następnie kilka razy ponawiany. W 1787 r. miał miejsce jednodniowy spis ludności Warszawy, który miał dostarczyć danych na temat liczby mieszkańców miasta oraz ich struktury społeczno-zawodowej. Miał on charakter imienny odnośnie do lokatorów poszczególnych domów⁴.

U schyłku niepodległości Rzeczypospolitej szlacheckiej odbył się pierwszy w skali całego kraju spis ludności o charakterze podatkowo-wojskowym, uchwalony przez Sejm Czteroletni 22 czerwca 1789 r. Ponieważ nie objął stanów uprzywilejowanych, czyli szlachty i duchowieństwa, dlatego nie był spisem powszechnym. Orędownikiem jego przeprowadzenia był poseł braclawski, a jednocześnie sekretarz Wielkiego Księstwa Litewskiego, Fryderyk Józef Moszyński, będący zwolennikiem tzw. koekwacji, czyli sprawiedliwszego systemu fiskalnego, który obciążałby także zyski z dóbr ziemskich i kościelnych. Spis ten trwał dziewięć miesięcy i przeciągnął się na 1790 r. Ludność miast i wsi była spisywana osobno, dokonano przy tym jej podziału na chrześcijan i wyznawców judaizmu. W jego przeprowadzeniu wzięli udział właściciele dóbr ziemskich, którzy w arkuszach spisowych dla każdej z wsi podawali sumaryczne liczby jej mieszkańców. Dokonano podziału nieżonatych młodych mężczyzn na dwie grupy. Jedna z nich obejmowała osoby poniżej piętnastego roku życia, druga powyżej tego wieku. Było to związane z planowanym w tym czasie poborem do wojska. Nie sprzyjało to więc rzetelnemu wykonywaniu zaleceń władzy państwowej, tym bardziej jeśli uwzględni się małe doświadczenie osób sporządzających arkusze spisowe. Dlatego też wyniki spisu dymów i ludności, które zostały omówione przez Fryderyka Józefa Moszyńskiego na forum sejmu w kwietniu

³ *Volumina legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 153–154; I. Gieysztorowa, *op. cit.*, s. 125.

⁴ Cz. Kozłowski, *Powszechne spisy ludności*, Warszawa 1951, s. 21; I. Gieysztorowa, *op. cit.*, s. 110.

1790 r., a następnie opublikowane w postaci dodatku do „Dziennika Handlowego” w tym samym roku, należy traktować z dużym krytycyzmem. W spisie z lat 1789–1790 pominięto prawdopodobnie większość ludności zamieszkującej centralne ziemie polskie. Stanowi on jednak podstawę szacunków zaludnienia Rzeczypospolitej w schyłkowym okresie jej istnienia. Spis ten był sumaryczny, wykazał on liczbę mieszkańców poszczególnych miast i wsi znajdujących się w obrębie ówczesnej Rzeczypospolitej. W 1790 r. przeprowadzono także na terenie kraju spis imienny⁵.

Kolejne spisy ludności zostały zrealizowane w okresie istnienia Księstwa Warszawskiego w 1808 i 1810 r. Zanim je przeprowadzono, władze Księstwa Warszawskiego wydały 4 i 5 września 1807 r. *Uniwersał względem zsyпки do magazynów i składki pieniężnej na żywność dla wojska*, który miał charakter fiskalny i był jedną z najważniejszych przyczyn tychże spisów. W następstwie wykonania tego uniwersału zostaje wydany na początku 1808 r. kwestionariusz (osobno dla wsi i miast), zawierający pytania o charakterze gospodarczym i demograficznym. Duże znaczenie dla akcji spisowej z 1808 r. miał też dekret z 9 maja 1808 r. *Względem konskrypcji*, który nakazywał spis całej ludności zamieszkałej w kraju. Pierwszy spis ludności w Księstwie Warszawskim trwał przez cały 1808 r. Opracowanie jego wyników w formie tabel zajęło kilka miesięcy (od listopada 1808 do lutego 1809 r.). Spis ten miał charakter sumaryczny, dostarczył on danych co do liczby ludności kraju, w tym poszczególnych departamentów i powiatów, a także jej struktury społeczno-zawodowej, wyznaniowej oraz zróżnicowania pod względem płci, wieku i stanu cywilnego. Ukazana została także struktura gospodarcza państwa. Spis z 1808 r. nie objął całej ludności Księstwa Warszawskiego, pominięta część społeczeństwa jest większa o 28% od ludności wykazanej⁶.

Dwa lata później przeprowadzono kolejny spis, dla którego podstawę prawną stanowi najprawdopodobniej dekret z 25 maja 1809 r., dotyczący rozłożenia na ludność składki na cele militarne. Zaczął się on z końcem 1809 r. w części pierwotnej Księstwa Warszawskiego, aby w połowie 1810 r. objąć ziemie przyłączone w 1809 r. w wyniku wojny z Austrią. Przeciągnął się on na 1811 r.

⁵ *Volumina legum*, t. 9, s. 101–102; Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 21; I. Gieysztorowa, *op. cit.*, s. 110–115; J. Z. Holzer, *op. cit.*, s. 24.

⁶ „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego (dalej: Dz. P. Ks. W.)” 1808/1809, t. 1, nr 3, s. 48–63; H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, Warszawa 1925, s. 10–41.

W porównaniu ze spisem z 1808 r. był on lepiej przeprowadzony pod względem technicznym. Dlatego też był znacznie dokładniejszy, choć też zawierał pewne nieścisłości dochodzące do 8,4% ludności pominiętej. Warto nadmienić, że w 1810 r. zostało utworzone Biuro Statystyczne, będące organem centralnym, podległe Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, które zajmowało się zbieraniem materiałów o charakterze statystycznym pochodzących z kraju⁷.

W okresie poprzedzającym powstanie Księstwa Warszawskiego na terenie zaboru pruskiego prowadzona była statystyka ruchu naturalnego ludności. Świadczą o tym *Tabele zaślubionych, nowo narodzonych i zmarłych* z 1806 i 1807 r., które zachowały się dla kilku departamentów (poznańskiego, bydgoskiego, warszawskiego i kaliskiego). Zawierają one dane dotyczące nowo narodzonych według płci, stanu cywilnego rodziców oraz o tym, czy urodzili się żywi lub martwi. Przy nowożeńcach podawano wiek, w którym zawarli związek małżeński. W przypadku osób zmarłych określano ich płeć, wiek, miejsce zgonu (miasto lub wieś), porę roku zgonu, a także rodzaj choroby, w wyniku której zmarli. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego tabele te były sporządzane na podstawie tego samego wzoru. Wprowadzony na terenie kraju kodeks Napoleona powołał cywilnych urzędników, których zadaniem było sporządzanie akt stanu cywilnego w odniesieniu do wszystkich obywateli bez względu na wyznanie. Do czasu powołania odpowiedniej liczby urzędników stanu cywilnego zajmować się tym mieli w miastach prezydenci, burmistrzowie lub inne wyznaczone do tego osoby, na wsi zaś proboszczowie (o ile w danej wsi nie mieszkała większa liczba innowierców – tam, gdzie było ich dużo, obowiązkiem ten pełnił organista). W Warszawie wybrano ośmiu mieszkańców miasta, którzy po przedstawieniu ich przez magistrat prefektowi zastępowali urzędników stanu cywilnego. 18 stycznia 1810 r. wydany został dekret o księgach ludności, co było następstwem wprowadzonego na terenie kraju kodeksu Napoleona⁸.

Po utworzeniu Królestwa Polskiego w 1815 r. statystyka ludnościowa podlegała Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. W 1816 r. powstało formalnie w obrębie wspomnianej Komisji Biuro Statystyczne, które jednak swą działalność rozpoczęło dopiero w 1924 r. Obowiązek dostarczania aktualnych wykazów ludności poszczególnych części kraju do Warszawy spoczął na lokalnych władzach administracyjnych.

⁷ Dz. P. Ks. W. 1809/1810, t. 2, nr 13, s. 11–12; H. Grossman, *op. cit.*, s. 41–77.

⁸ Dz. P. Ks. W. 1808/1809, t. 1, nr 2, s. 46–47; 1809/1810, t. 2, nr 15, s. 109–121; H. Grossman, *op. cit.*, s. 78–79.

Tabele statystyczne powstałe we wczesnym okresie istnienia Królestwa Polskiego tworzone były na podstawie opisów ludności z czasów Księstwa Warszawskiego. Odjęto tylko szacunkową liczbę ofiar wojny prowadzonej przez Napoleona Bonapartego z Rosją. Kontynuowano rozpoczęte jeszcze w okresie istnienia Księstwa prace związane z tworzeniem *Tabelli miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożonej*. Wyniki tych prac zostały opublikowane w 1827 r. w postaci dwutomowego dzieła. Po utworzeniu Królestwa Polskiego nastąpiło także ściśle określenie zasad prowadzenia ksiąg ludności. W styczniu 1818 r. wydano *Prawidła względem utrzymywania ksiąg ludności*. Jeden z artykułów tego rozporządzenia nakazywał sporządzanie na podstawie danych w nich zawartych zestawień zbiorczych całej ludności Królestwa Polskiego. *Prawidła...* zobowiązywały też kościelnych urzędników stanu cywilnego do dostarczania władzom świeckim danych o urodzonych, zaślubionych i zmarłych. Możliwe stało się aktualizowanie zawartości ksiąg ludności i sporządzanie zestawień o ruchu naturalnym ludności. Przewidziano utworzenie tzw. delegacji zaciagowych, których zadaniem było dokonywanie w każdym roku rewizji wojskowych i czuwanie nad rzetelnym prowadzeniem ksiąg ludności. Księgi te zawierają informacje o cechach, takich jak m. in.: płeć, wiek, stan cywilny, wyznanie, stan społeczny, a także miejsce poprzedniego zamieszkania. Stały się one podstawowym źródłem informacji demograficznych, dostarczającym danych o stanie i strukturze ludności poszczególnych miejscowości. Od 1819 r. w sprawozdaniach komisji wojewódzkich obok informacji o stanie ludności pojawiły się dane o ruchu naturalnym. W 1818 r. zostały wydane rozporządzenia dotyczące przeprowadzania spisów wojskowych. Spisy wojskowe miały duże znaczenie dla całej statystyki ludnościowej w Królestwie Polskim. Od 1818 lub 1819 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji zbierała dane statystyczne bezpośrednio od komisarzy obwodów z pominięciem władz wojewódzkich, choć na niektórych obszarach zwyczaj ten upowszechnił się później. Kiedy w 1824 r. rozpoczęło działalność Biuro Statystyczne, jego kierownikiem został Benedykt Niepokoyczycki. Był on pomysłodawcą nowego sposobu gromadzenia informacji statystycznych o ludności kraju. Sposób ów polegał na pośrednictwie wójtów, burmistrzów, plebanów i komisarzy obwodów⁹.

⁹ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego (dalej: Dz. P. Kr. P.)” 1817/1818, t. 4, nr 18, s. 218-246; J. K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1815-1830*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1983, t. 14, s. 3-23; J. Berger, *Źródła, publikacje i organizacja badań statystyki demograficznej na ziemiach polskich w okresie 1795-1918*, [w:] *Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium*, red. A. Jezierski, Warszawa 1994, s. 52.

Po wybuchu powstania listopadowego uległo likwidacji Biuro Statystyczne, co niewątpliwie zaciążyło na pogorszeniu się sprawozdawczości statystycznej w okresie popowstaniowym. Nadal jednak informacje demograficzne dotyczące rozmieszczenia ludności, głównych jej cech i ruchu naturalnego znajdowały się w sprawozdaniach komisji wojewódzkich, w formie opisowej i tabelarycznej. W raportach władz wojewódzkich była także uwzględniana statystyka ruchu migracyjnego zarówno wewnętrznego, jak i zewnętrznego. Pozwala to na ustalenie zaludnienia w skali całego kraju, województw (choć nie wszystkich), obwodów i ważniejszych miast¹⁰.

Na początku lat czterdziestych XIX w. ujednociono system zbierania i dostarczania danych statystycznych władzom centralnym. Zaczęto wtedy stosować niemalże identyczne wzory formularzy z tymi, które były używane na terenie Rosji. Ponad dwadzieścia tabel dołączonych do tzw. najpoddańszych raportów gubernatorów cywilnych, przekazywano cesarzowi przez namiestnika. Wiele z nich zawierało informacje o – notowanym pod koniec roku sprawozdawczego – stanie ludności w skali guberni, powiatów i miast, a także o ruchu naturalnym oraz strukturze pod względem wyznania lub narodowości i płci tejże ludności.

Prawdopodobnie w 1847 r. utworzony został Oddział Statystyczny, będący – podobnie jak działające w latach dwudziestych XIX w. Biuro Statystyczne – centralnym organem statystycznym. Funkcjonował on w obrębie Wydziału Administracji Ogólnej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Przyczyniło się to do poprawy jakości opracowywania materiałów statystycznych, przekazywanych za pośrednictwem gubernatorów do Warszawy. Początkowo kierował nim Walerian Górski, były wykładowca Uniwersytetu Wileńskiego. W 1851 r. kierownikiem tej placówki został Ludwik Wolski. Likwidacja Oddziału Statystycznego nastąpiła w 1863 r.¹¹

W latach sześćdziesiątych XIX w. uległ zmianie system zbierania danych statystyki ludnościowej na terenie Królestwa Polskiego. W 1861 r. została wydana *Instrukcja o formowaniu, prowadzeniu i utrzymywaniu ksiąg ludności w gminach miejskich i wiejskich*. Normowała ona prowadzenie trzech rodzajów ksiąg: ludności stałej, ludności niestałej i ksiąg meldunkowych. Nakazywała ona księgi ludności stałej prowadzić tylko w dwóch egzemplarzach; drugi egzemplarz miał być przekazywany naczelnikowi powiatu; trzeci

¹⁰ J. K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1830–1844*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1985, t. 16, s. 29–43.

¹¹ J. K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1845–1866*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1987, t. 17, s. 129–131.

egzemplarz, który dotychczas znajdował się w urzędach gubernialnych, zniesiono. Jeśli chodzi o księgi drugiego rodzaju, to miano je prowadzić w jednym egzemplarzu, z wyjątkiem miast gubernialnych, gdzie wymagano wprowadzenia drugiego egzemplarza. Jeden z rozdziałów *Instrukcji...* o tytule *O księgach ludności pod względem spisu wojskowego* miał związek z planowanym w Królestwie Polskim poborem do wojska. W Warszawie ustanowiony został bowiem w tym czasie – podległy namiestnikowi – Zarząd Inspektora Spisu i Zaciągu Wojskowego. W powiatach pojawił się pomocnik naczelnika powiatu do czynności związanych ze spisem i poborem do wojska, a także jeden lub dwóch pisarzy. Miało to wpływ na poprawę jakości statystyki ludnościowej i wzmożenie działań w tej dziedzinie. *Instrukcja...* zawierała przepisy, które nakazywały dokonywanie co rok tzw. regulacji i rewizji ksiąg. Regulacja, która odbywała się na początku roku, miała na celu uzyskanie pełnej dokumentacji o osobach zapisywanych w księgach oraz aktualizację danych dotyczących ruchu naturalnego i wędrownego. Rewizja polegała na sprawdzeniu ksiąg pod względem poprawności ich sporządzania. Regulacji dokonywał urzędnik prowadzący księgi, a rewizji pomocnik naczelnika powiatu. Po dokonaniu tych czynności miano sporządzić w dwóch egzemplarzach protokoły, zostawiając jeden z nich na miejscu, drugi oddając do naczelnika powiatu. Zawierały one wiadomości o liczbie ludności stałej według płci, o liczbie mężczyzn w wieku poborowym oraz identyczne dane odnośnie do ludności niestałej. *Instrukcja...* zobowiązywała urzędników stanu cywilnego, podobnie jak to miało miejsce wcześniej, do dostarczania urzędom gminnym i miejskim kwartalnych wykazów ruchu naturalnego, na podstawie których uaktualniano księgi, ale tylko w odniesieniu do ludności zarejestrowanej w nich. W gminach wiejskich w myśl postanowień zawartych w *Ukazie o urządzeniu gmin wiejskich* miano prowadzić tylko księgi ludności, bez dostarczania jakichkolwiek danych władzom wyższego szczebla. W 1865 r. miała miejsce generalna rewizja i wymiana ksiąg. Było to wynikiem wykonania przez władze manifestu z kwietnia 1864 r., dotyczącego poboru do wojska. W wyniku likwidacji w 1868 r. Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Oświecenia Publicznego materiały statystyczne nie wychodziły poza obręb guberni. Gromadzenie ich i opracowywanie należało do kompetencji władz gubernialnych. Duża rola przypadła wówczas powołanemu przy nich redaktorowi dzienników gubernialnych, który zbierał i klasyfikował dane statystyczne z obszaru guberni. Nadal głównym źródłem informacji demograficznych były roczne sprawozdania władz administracyjnych, szczególnie władz gubernialnych.

Obowiązkiem gubernatora było sporządzenie tzw. najpoddańszego rocznego sprawozdania¹².

Od początku lat siedemdziesiątych XIX w. publikowane były co rok „Obzory” („Przeglądy”), które zawierały dane statystyczne dotyczące ludności w skali guberni. W 1887 r. utworzony został Warszawski Komitet Statystyczny, formalnie podległy Centralnemu Komitetowi Statystycznemu w Sankt Petersburgu. Stał on się centralną instytucją statystyczną w Królestwie Polskim. Aż do momentu rozpoczęcia I wojny światowej wydawał on „Trudy Warszawskiego Statycznego Komitetu” („Prace Warszawskiego Statystycznego Komitetu”). Łącznie ukazało się ich 40 tomów, które zawierały wyniki badań tej instytucji z dziedziny statystyki ludnościowej. Na terenie Królestwa Polskiego przeprowadzano także jednodniowe spisy ludności niektórych miast. Spisy tego typu odbyły się w 1882 r. w Warszawie i Piotrkowie. W Łodzi spis taki odbył się w 1911 r.¹³

W 1897 r. na obszarze całego Cesarstwa Rosyjskiego, w tym i Królestwa Polskiego, odbył się po raz pierwszy powszechny spis ludności, który był zarazem jedynym tego typu spisem przeprowadzonym w carskiej Rosji. Dostarczył on danych o stanie i strukturze ludności ziem polskich zaboru rosyjskiego. Nie był on jednak pozbawiony uchybień, które dotyczyły liczby spisanych mieszkańców oraz jej struktury wiekowej. Pod względem rzetelności jego realizacji ustępował on powszechnym spisom zachodnioeuropejskim tego czasu¹⁴.

Zdecydowana większość danych dotyczących ludności Królestwa Polskiego, z wyjątkiem danych otrzymanych podczas spisu z 1897 r., pochodzi z ksiąg ludności stałej. Księgi te jednak zawierają wiele usterek. Wiele zastrzeżeń można także sformułować wobec sposobu korzystania z nich przez współczesną administrację państwową. Do początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. służby statystyczne dostarczały jedynie danych o ludności zarejestrowanej. Przyjmuje się, że rzeczywista liczba ludności kraju była zwykle większa od liczb ludności występujących w materiałach statystycznych, pochodzących z tego czasu. Różnica będzie jednak tym większa, im bardziej zbliżamy się do początku istnienia Królestwa Polskiego. Znacznie mniejsze nieścisłości występują w skali całego kraju, większe natomiast w skali poszczególnych guberni czy mniejszych jednostek administracyjnych.

¹² Dz. P. Kr. P. 1863/1864, t. 62, nr 187, s. 71; J. K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1994, t. 19, s. 48–57.

¹³ J. Berger, *Źródła, publikacje...*, s. 54–55.

¹⁴ I. Gieysztorowa, *op. cit.*, s. 65; Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 19.

Od początku lat dziewięćdziesiątych XIX w. pojawiają się informacje o ludności faktycznej kraju. Szczególnie cenne są wyniki prac Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Nie są to jednak w dalszym ciągu precyzyjne dane. W odniesieniu do całego terytorium Królestwa Polskiego, a także mniejszych obszarów, jak np. okręgi, podawane liczby ludności różnią się ze stanem rzeczywistym. Duże zmiany liczby ludności, które występują w wykazach, mogą nie być wcale zgodne ze stanem faktycznym. Mogą być one wynikiem stosowania różnych metod obliczania ludności, a także zwykłych błędów. Bardzo często świadczą one również o poprawie jakości prowadzenia ksiąg ludności w danym momencie. Wszelkie zawirowania polityczne i społeczne, jak np. powstanie listopadowe czy rewolucja 1905 r., wpływały na niedokładną rejestrację ludności w kraju¹⁵.

Na terenie zaboru austriackiego spisy ludności przeprowadzano już na początku XIX w. Poprzedziła je ankieta z 1783 r., zrealizowana na zlecenie władz wiedeńskich na obszarze ziem odłączonych od Polski w 1772 r. Ankieta ta zawierała m. in. pytania dotyczące kwestii demograficznych. W 1800 r. rozesłana została również ankieta do cyrkułów Galicji, na podstawie której opracowany został, składający się z dwóch części, memoriał. W obydwóch jego częściach znajdują się informacje statystyczne odnośnie do ludności Galicji. W specjalnym dodatku do tego memoriału dołączone zostały wyniki dwóch sumarycznych wykazów ludności z 1800 r. Jeden z nich dotyczy zarówno Galicji Wschodniej, jak i Galicji Zachodniej. Drugi odnosi się tylko do Galicji Zachodniej. W 1808 r. miał miejsce w Galicji spis wojskowy. Podstawę prawną jego przeprowadzenia stanowi patent cesarza Franciszka II z 25 października 1804 r., dotyczący wojskowych spisów populacyjnych na obszarze Austrii. Spis ten miał być wykonany już w 1805 r. Ze względu na wojny z Francją odbył się z opóźnieniem we wspomnianym 1808 r. Na jego podstawie uzyskano dane o stanie ludności w obydwu częściach Galicji¹⁶.

Pierwsza centralna instytucja statystyczna powstała w Austrii w 1829 r. Było to Biuro Statystyczne, które jednak zostało zlikwidowane w 1840 r. Jego rolę przejęła Dyrekcja Statystyki Administracyjnej. Od 1863 r. działała w Wiedniu Centralna Komisja Statystyczna. Funkcjonowała ona aż do początku lat dwudziestych XX w. Obok instytucji centralnych istniały też instytucje krajowe w samej

¹⁵ I. Gieysztorowa, *op. cit.*, s. 65–66.

¹⁶ B. Kumor, *Spisy ludności Galicji w Galicji z lat 1800–1808*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1972, t. 5, s. 69–81.

Galicji. We Lwowie powstało w 1873 r. Krajowe Biuro Statystyczne, które działało do 1818 r. Od 1872 r. utworzono także w tym mieście Miejskie Biuro Statystyczne, które z kolei funkcjonowało do 1939 r. W 1884 r. Miejskie Biuro Statystyczne powstało też w Krakowie¹⁷.

W drugiej połowie XIX i na początku XX w. odbywały się na terenie monarchii habsburskiej powszechne spisy ludności, które przeprowadzono w latach 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 i 1910 r. Począwszy od spisu z 1869 r. miały one charakter nowoczesny, zgodny z wymogami postulowanymi na Międzynarodowym Kongresie Statystycznym w Brukseli w 1853 r. Dotyczyły one używania jednakowych formularzy i instrukcji spisowych, dokonywania spisów w jednym momencie czasu, obejmowania nimi wszystkich mieszkańców kraju, a także publikowania ich wyników. 29 marca 1869 r. została wydana ustawa normująca sposób ich przeprowadzania. Wprowadziła ona wspomniane postulaty jako zasady obowiązujące podczas spisów. Spisy te dokonywane były za pośrednictwem władz administracyjnych. Centralna Komisja Statystyczna zajmowała się natomiast opracowywaniem danych uzyskanych w czasie spisów i publikowaniem ich wyników. W latach 1869–1910 wprowadzano jednak pewne modyfikacje w grupowaniu danych statystycznych. Spisy austriackie przekazują informacje o stanie liczebnym ludności Galicji i jej strukturze. Publikowaniem danych statystyki ludnościowej zajmowało się także Krajowe Biuro Statystyczne we Lwowie oraz biura statystyczne miasta Lwowa i Krakowa¹⁸.

W Królestwie Pruskim utworzone zostało w 1805 r. Królewskie Biuro Statystyczne, które działało w Berlinie. Zajmowało się ono nadzorem nad badaniami statystycznymi w Prusach, a po 1871 r. na obszarze całej Rzeszy Niemieckiej. W zakres jego działalności wchodziło też przeprowadzanie spisów ludności, w tym również spisów zawodowych ludności. Spisy ludności były dokonywane w państwie pruskim począwszy od 1816 r. co trzy lata. Trzeba tutaj zaznaczyć, iż ewidencja ludności prowadzona w państwie pruskim w pierwszej połowie XIX w. była krytycznie oceniana przez ówczesnych statystyków. Nie obejmowała ona bowiem wszystkich osób zamieszkałych na terytorium Prus. Zadaniem, jakie stawiały sobie służby statystyczne tego kraju, była poprawa jakości rejestracji mieszkańców.

¹⁷ J. Berger, *Źródła, publikacje...*, s. 56–57.

¹⁸ T. Gaśowski, *Austriackie spisy ludności z lat 1869–1910*, „Przeszość Demograficzna Polski” 1981, t. 13, s. 37–47; A. Burzyński, *Z rozważań nad oceną austriackich powszechnych spisów ludności z lat 1869–1910*, „Przeszość Demograficzna Polski” 1984, t. 15, s. 61–64.

Po zjednoczeniu Niemiec spisy przeprowadzano od 1871 r. co pięć lat. Pierwszym powszechnym spisem ludności był w Prusach spis z 1840 r. Miał on po raz pierwszy charakter imienny. Wyniki tych spisów były przez Królewskie Biuro Statystyczne publikowane. W publikacjach tych umieszczano stopniowo zwiększony zasób danych statystycznych odnoszących się do struktury demograficznej społeczeństwa. Spisy zawodowe ludności, mające miejsce w latach 1882, 1895 oraz 1907, przyniosły informacje o strukturze zawodowej i społecznej, uwzględniały one także kilka innych cech demograficznych badanej populacji. W większych miastach tworzone były urzędy statystyczne, których działalność koncentrowała się na sporządzaniu statystyki miejskiej. Urzędy takie powstały we Wrocławiu w 1873 oraz w Poznaniu w 1905 r.¹⁹

Państwowa statystyka ludności na ziemiach polskich trzech zaborów prowadzona była w sposób wadliwy. Dlatego też dostarczone dane ludnościowe nie ukazują rzeczywistego stanu zaludnienia tych ziem. Szczególnie odnosi się to do terenu zaboru rosyjskiego.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 r. władze państwowe stanęły przed zadaniem przeprowadzenia spisu ludności kraju. Przedsięwzięcie to wykonał Główny Urząd Statystyczny, który został utworzony w 1818 r. na mocy reskryptu Rady Regencyjnej z 13 lipca 1918 r. Zadaniem jego było przeprowadzanie badań statystycznych i demograficznych w kraju. Pierwszy powszechny spis ludności w odrodzonej Rzeczypospolitej przeprowadzono w dniu 30 września 1921 r. Spis ten nie objął obszarów, które zostały ostatecznie przyłączone do Polski po 1921 r. (Górny Śląsk i Litwa Środkowa). Odbył się on w oparciu o ustawę sejmową z 1919 r., znowelizowaną w 1921 r., która dotyczyła organizacji statystyki administracyjnej na terytorium Polski. Ustawa ta stanowiła, iż powszechne spisy ludności przeprowadzane będą w odstępach dziesięcioletnich²⁰.

Spis z 30 września 1921 r. oprócz ludności objął także: mieszkania i budynki mieszkalne, zwierzęta gospodarskie; gospodarstwa rolne, leśne i ogrodnicze. Początkowo przeprowadzenie tego spisu planowano na koniec 1920 r. Wojna polsko-bolszewicka przekreśliła jednak te zamiary. Przesunięto go więc na czerwiec 1921 r. Ze względów technicznych nie udało się go zrealizować w tym miesiącu.

¹⁹ T. Ładogórski, *Złudzenia pruskiej statystyki ludnościowej pierwszej połowy XIX w. i próby jej korekty na Śląsku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1970, t. 3, s. 3; J. Berger, *Źródła, publikacje...*, s. 60–61.

²⁰ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: Dz. U. Rz. P)” 1919, nr 85, poz. 464, s. 855–856; 1921, nr 43, poz. 262, s. 610; „Monitor Polski”, 19 VII 1918, nr 100, s. 1; Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 99.

Dążono jednak do przeprowadzenia spisu przed nadejściem zimy, gdyż ta pora roku nie sprzyjała realizacji w szczególności spisu gospodarczego. Poza tym spodziewano się pod koniec 1921 r. rozpoczęcia wszelkich prac związanych z wyborami parlamentarnymi. Fakt ten musiałby niewątpliwie uniemożliwić aparatowi administracyjnemu zajęcie się innymi niż wybory sprawami. W lutym 1921 r. Główny Urząd Statystyczny zwrócił się do Rady Ministrów z projektem zmiany postanowienia Ustawy o organizacji statystyki administracyjnej, dotyczącego terminu pierwszego powszechnego spisu ludności. Projekt ten został przyjęty przez Radę Ministrów i skierowany do Sejmu. 13 maja 1921 r. Sejm Ustawodawczy w wyniku podjętej uchwały zatwierdził ostateczny termin spisu. Szczegółowe przepisy odnośnie do realizacji spisu na terenie Rzeczypospolitej zostały wydane w rozporządzeniu Rady Ministrów z 9 czerwca 1921 r. Nieco opóźniło się ogłoszenie tego rozporządzenia w „Dzienniku Ustaw”, nastąpiło to bowiem dopiero 7 lipca 1921 r. Wydanie stosownych instrukcji dla władz spisowych i gminnych należało do zadań Głównego Urzędu Statystycznego, który miał tego dokonać w porozumieniu z właściwymi ministerstwami. Główny Urząd Statystyczny miał także opracować formularze spisowe i odnoszące się do nich instrukcje. Pewne odstępstwo stanowiły formularze i instrukcje przeznaczone do spisu wojska, które miały być wydane w wyniku porozumienia z Ministerstwem Spraw Wojskowych. Krótki był więc okres pozostający na prowadzenie prac przygotowawczych²¹.

Główny Urząd Statystyczny wydał w wyniku negocjacji prowadzonych z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych instrukcję dla władz, które uczestniczyły w realizacji powszechnego spisu ludności na terenie byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego. Podobna instrukcja została także wydana w wyniku rozmów prowadzonych z Ministerstwem byłej Dzielnicy Pruskiej dla ziem zaboru niemieckiego. Władzami spisowymi na obszarze byłego Królestwa Polskiego, na kresach i w Galicji ustanowione zostały władze administracji rządowej pierwszej instancji, czyli starostwa. W Warszawie, Łodzi i Lublinie tę funkcję spełniały komisariaty rządowe, zaś w Krakowie i Lwowie magistraty miejskie. Prawa władzy spisowej uzyskały też

²¹ Dz. U. Rz. P. 1921, nr 43, poz. 262, s. 610; Archiwum Akt Nowych, Prezydium Rady Ministrów. Protokoły Rady Ministrów (dalej: AAN, PRM. PRM), t. 13, k. 580–598; J. Piekałkiewicz, *Organizacja pierwszego powszechnego spisu ludności w Polsce*, „Miesięcznik Statystyczny” 1922, t. 5, z. 4, s. 109–111; L. Krzywicki, *Rozbiór krytyczny wyników spisu*, [w:] *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, oprac. L. Krzywicki, Warszawa 1923, s. 3; Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 99.

magistraty innych miast, szczególnie w województwie łódzkim i kieleckim.

Na terytorium byłego zaboru pruskiego i na Śląsku Cieszyńskim władzami spisowymi stały się władze lokalne, czyli magistraty miejskie, zarządy gminne, zarządy dominialne. Państwowe władze administracyjne miały pełnić na tych ziemiach jedynie rolę nadzorczą. Świadczyło to o dużym zaufaniu, jakim darzono władze samorządowe ziem zachodnich, które posiadały już pewne doświadczenie w zakresie dokonywania spisów ludności. Niemniej trzeba przyznać, iż faktycznie duża rola w przeprowadzeniu akcji spisowej na tych obszarach przypadła starostwom²².

W celu współdziałania z władzami spisowymi przewidziano możliwość powoływania specjalnych komisji spisowych, które miały pełnić rolę wspomagającą działania tych władz. O ewentualnym powołaniu tychże komisji władze spisowe zobowiązane były powiadomić Główny Urząd Statystyczny. Komisje spisowe, działające przy starostwach, zostały powołane przede wszystkim w Małopolsce i byłym Królestwie Polskim. Utworzono je także w kilku miastach posiadających uprawnienia władzy spisowej, jak np. Lwów czy Toruń.

W skład komisji spisowych wchodził przedstawiciel władzy spisowej, który pełnił funkcję przewodniczącego. W miastach posiadających prawo władzy spisowej na czele takiej komisji stał prezydent (ewentualnie burmistrz) lub wiceprezydent. W powiatach był nim zwykle starosta. W skład komisji spisowych wchodziły także powołane przez przewodniczącego osoby, które rekrutowały się z grona miejscowych działaczy samorządowych, działaczy społecznych, gospodarczych, urzędników administracji państwowej. Byli nimi także przedstawiciele wolnych zawodów, np. lekarze, adwokaci czy księża. Liczba członków tych komisji była różna (od kilku do kilkudziesięciu osób).

Komisje te działały z różnym natężeniem. Duża ich część funkcjonowała tylko formalnie. Były jednak i takie, które pracowały bardzo efektywnie. Do zadań władz spisowych należało: podjęcie wszelkich prac przygotowawczych, czyli podział podległego im terytorium na okręgi spisowe, przeszkolenie komisarzy spisowych, przygotowanie odpowiedniej liczby formularzy spisowych i wszelkiej potrzebnej dokumentacji. W drugiej kolejności władze spisowe miały w trakcie realizacji spisu pełnić funkcję nadzorczą wobec komisarzy spisowych, rozpatrując i rozwiązując wszelkiego typu kwestie sporne. W dalszej kolejności komisje zobowiązane zostały do zajęcia się

²² J. Piekałkiewicz, *op. cit.*, s. 111-113.

pracami końcowymi. Polegały one na sporządzaniu sprawozdań, ewentualnym uzupełnianiu formularzy spisowych, dokonywaniu sumarycznych zestawień tymczasowych wyników spisu i przesyłaniu materiałów spisowych do Głównego Urzędu Statystycznego²³.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych po uprzednim porozumieniu się z Głównym Urzędem Statystycznym zarządziło utworzenie na terenie byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego referatów spisowych, działających przy starostwach i magistratach miast posiadających prawa władzy spisowej. Polecenie utworzenia takich samych referatów spisowych na obszarze byłego zaboru pruskiego wydało Ministerstwo Dzielnic Pruskiej. Referenci spisowi mieli koordynować całą akcję spisową do momentu zakończenia wszelkich prac związanych ze spisem. W praktyce cały trud związany z realizacją spisu na danym terenie przypadł właśnie referentom spisowym.

Do pracy w tych referatach skierowano osoby wykonujące różne zawody i różniące się między sobą pod względem posiadanego wykształcenia. Byli to jednak głównie urzędnicy, nauczyciele, studenci oraz uczniowie. Najlepiej wykształceni byli referenci pracujący na terenie Małopolski (80% z nich posiadało wyższe wykształcenie). Najgorzej zaś wykształceni byli referenci na ziemiach byłego zaboru pruskiego, gdzie nie było ani jednej osoby z wyższym wykształceniem.

Urzędnicy pracujący w tym charakterze nie zostali jednak zwolnieni z wypełniania wszystkich obowiązków, wynikających z ich pracy zawodowej. Utrudniało to, a niekiedy wręcz uniemożliwiało wykonywanie czynności związanych ze spisem ludności. Przedstawiciele GUS-u, wizytujący urzędy wojewódzkie, podjęli więc starania o zwolnienie tej grupy pracowników administracji z dotychczasowych obowiązków. Starania te odniosły dość duży skutek pozytywny²⁴.

Istotne znaczenie dla rzetelnego przeprowadzenia spisu miały wykazy miejscowości, które zachowały się odnośnie do ziem byłego zaboru austriackiego i zaboru pruskiego. Na obszarach tych były bowiem przeprowadzane regularne spisy ludności. Nie istniał natomiast wykaz miejscowości dla ziem byłego zaboru rosyjskiego. Od 1919 r. GUS rozpoczął prace nad tworzeniem kompletnego wykazu miejscowości tego terytorium. W 1921 r. przyśpieszono te prace. W przypadku kresów wschodnich wykazy miejscowości miały sporządzić starostwa przy pomocy zarządów gminnych. Trzeba jednak podkreślić, iż wykazy miejscowości dla województw wschod-

²³ *Ibidem*, s. 114–117.

²⁴ *Ibidem*, s. 117–120.

nich rozpoczęto wykonywać dopiero w maju 1921 r., dlatego też GUS nie otrzymał ściśle precyzyjnych informacji o tych miejscowościach.

Konieczne stało się także opracowanie wykazów nieruchomości istniejących w każdej miejscowości. Numeracja nieruchomości była obowiązkowa na obszarze dawnego zaboru austriackiego i zaboru pruskiego. Na ziemiach wchodzących w skład zaboru rosyjskiego istniała ona tylko w odniesieniu do niektórych miejscowości. W związku z tym władze gminne zobowiązane zostały do kontroli i ewentualnie uzupełnienia istniejącej numeracji lub też dokonania numeracji nieruchomości w przypadku jej braku. Władze gminne powinny zakończyć te prace do 15 sierpnia 1921 r. W większości gmin działania te trwały jednak dłużej²⁵.

Na podstawie wykazów miejscowości i nieruchomości władze spisowe dokonały podziału podległego im obszaru na okręgi spisowe. Ustanowiono ponad 60 tys. okręgów spisowych. Zakładano, iż liczba osób przypadających na jeden okręg spisowy nie powinna przekraczać 500. W przypadku gospodarstw rolnych miało być ich nie więcej niż 100. W rzeczywistości okręgi spisowe miały różną wielkość. Uzależnione to było w dużej mierze od ilości komisarzy spisowych, którzy znajdowali się na danym obszarze²⁶.

Obowiązek rekrutacji i przeszkolenia komisarzy spisowych spoczął na władzach spisowych. Planowano pozyskać do pracy w tym charakterze około 70 tys. osób. W pierwszej kolejności przyjmowano urzędników państwowych i samorządowych. Urzędnikom pełniącym tę funkcję przysługiwało, podobnie jak i reszcie komisarzy spisowych, takie samo wynagrodzenie.

Za pośrednictwem prasy i wszelkiego typu organizacji GUS podjął działania, których celem miało być pozyskanie możliwie dużej liczby osób, mających pracować jako komisarze spisowi. Drugim celem było uświadomienie społeczeństwu doniosłego znaczenia pierwszego powszechnego spisu ludności w II Rzeczypospolitej²⁷.

W prasie pojawiły się informacje o pierwszym powszechnym spisie ludności w odrodzonej Rzeczypospolitej. W „Kurierze Warszawskim” w momencie rozpoczęcia spisu pisano: „Dziś rozpoczyna się w Warszawie i w całym państwie spis ludności. Zbytecznym byłoby rozwodzić się nad znaczeniem spisu; dość powiedzieć, że na przeciąg 10 lat, tj. aż do naszego spisu, wyniki jego będą jedynym

²⁵ *Ibidem*, s. 122–126.

²⁶ *Tematyka i organizacja spisów powszechnych w Polsce*, „Biblioteka Wiadomości Statystycznych” 1981, t. 32, s. 13.

²⁷ J. Piekałkiewicz, *op. cit.*, s. 128–129.

pewnym źródłem poznania Polski współczesnej pod względem stosunków narodowościowych, wyznaniowych, gospodarczych, że będą one wskazywały wytyczne postępowania władz państwowych i komunalnych w licznych dziedzinach gospodarki społecznej, dla całego szeregu spraw, jak organizacji szkolnictwa, opieki społecznej, walki z bezrobociem itd., stanowić będą materiał pierwszorzędnej doniosłości. Niema takiej organizacji społecznej, zawodowej, kulturalno-oświatowej czy politycznej, któraby nie oczekiwała z zainteresowaniem wyników spisu.

Ambicją obywateli Warszawy powinno być, aby spis przeprowadzony był w stolicy jak najsprawniej. Niewątpliwie wszyscy mieszkańcy Warszawy rozumieją jego wielką narodową i społeczną doniosłość, nie będą zaś dawać wiary rozsiewanym tu i ówdzie pogłoskom, jakoby spis miał na celu ściąganie nowych podatków, rekwizycją mieszkań lub tem podobne...²⁸.

W maju 1921 r. podczas trwania ogólnego zjazdu nauczycieli w Warszawie przyjęto uchwałę, która zachęcała nauczycieli do zgłaszania się do pracy w charakterze komisarzy spisowych.

Zgłosiło się około 70 tys. osób, czyli tyle, ile zakładano pozyskać, wśród których oprócz urzędników byli także nauczyciele, studenci, uczniowie szkół średnich, ziemianie, przemysłowcy, rolnicy, handlowcy. Wszyscy referenci i komisarze spisowi zostali przeszkoleni. W połowie sierpnia odbyło się szkolenie referentów spisowych. Polegało na przeprowadzeniu próbnego spisu na terenie danej miejscowości (miasto lub wieś). Spis ten obejmował od 15 do 20 mieszkań, które stanowiły teoretyczny okręg spisowy. W przypadku miasta należało spisać również jeden zakład pracy, np. szkołę. Następnie referenci spisowi przeszkolili komisarzy spisowych, którzy zwykle pochodzili z kilku gmin. Główny nacisk położono na zapoznanie ich z prawidłowym sposobem wypełniania formularzy spisowych.

Szczególnie dużego znaczenia nabrała sprawa zapewnienia odpowiedniej liczby komisarzy spisowych na terenach zacofanych, gdzie nie było większych skupisk inteligencji. Na te właśnie obszary musiano skierować komisarzy spisowych pochodzących z innych rejonów²⁹.

Od połowy sierpnia do połowy września 1921 r. odbywały się w poszczególnych województwach zjazdy referentów spisowych, podczas których składano sprawozdania z przebiegu dotychczasowych

²⁸ *Spis ludności*, „Kurier Warszawski”, 29 IX 1921, nr 269, s. 3.

²⁹ J. Piekałkiewicz, *op. cit.*, s. 130–131; *Tematyka i organizacja spisów...*, t. 32, s. 11–12.

prac przygotowawczych. Dyskutowano także nad wszelkimi problemami, które pojawiły się w ich trakcie³⁰.

Komisarze spisowi przystąpili do prac spisowych rankiem 1 października 1921 r. W przypadku ziem byłego zaboru rosyjskiego i austriackiego czynności spisowe dokonywane były właściwie tylko przez komisarzy spisowych. Na obszarze byłego zaboru pruskiego na krótko przed rozpoczęciem spisu komisarze spisowi wręczyli formularze spisowe właścicielom nieruchomości, na których to spoczął obowiązek ich wypełnienia. W gminach wiejskich byłego zaboru rosyjskiego komisarzom zawsze towarzyszyli sołtysi, w innych rejonach byli to wójtowie lub ich zastępcy. Przy spisowywaniu osób cywilnych, które zasiedlały budynki wojskowe, obecny był także reprezentant władzy wojskowej.

Termin realizacji spisu nie był z pewnych względów zbyt dogodny. Ludność wiejska zajęta była w tym czasie pracami przy wykopie ziemniaków i innymi czynnościami w polu. Mieszkańcy wsi byli zresztą dość niechętnie nastawieni do akcji spisowej. Zaważyły na tym konfiskaty mienia odbywające się w czasie I wojny światowej, które przeprowadzane były przez wojska państw zaborczych. Poza tym na terenach byłego zaboru rosyjskiego ludność nie była przyzwyczajona do poddawania się spisom. Obawiano się, że spis ten realizowany jest do celów fiskalnych. Szczególnie trudna sytuacja dla prowadzenia akcji spisowej występowała na wschodnich rubieżach państwa. Administracja państwowa tworzyła się dopiero na tym obszarze, poza tym rejon ten ogarnięty był różnymi chorobami zakaźnymi, jedną z nich była epidemia tyfusu. Dlatego też działający tam komisarze spisowi mieli szczególnie utrudnione zadanie. Dość często nie wywiązywali się oni ze swych zadań. Innym czynnikiem, mającym negatywny wpływ na sprawne dokonanie spisu, były kłopoty z przetransportowaniem komisarzy do odległych miejscowości. Wynikało to ze zbyt małej liczby środków transportu użytkowanych przez nich i fatalnego stanu dróg, spowodowanego niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi. Niechętną postawę wobec spisu przyjęły niektóre odłamy mniejszości narodowych. Dotyczy to w szczególności działaczy ukraińskich, którzy rozpoczęli kampanię agitacyjną na rzecz bojkotu spisu przez tę grupę etniczną. Pretekstem było występowanie w formularzach spisowych pytań odnoszących się do inwentarza. Z kolei ludność żydowska obchodziła w tym czasie święta religijne, co również stanowiło istotny powód do odmowy poddania się spisowi.

³⁰ J. Piekałkiewicz, *op. cit.*, s. 135.

Z dużymi utrudnieniami i niedogodnościami przebiegał spis na obszarze ziemi kieleckiej i lubelskiej, gdzie najczęściej było przypadków odmowy składania zeznań, a nawet dochodziło do stawiania czynnego oporu komisarzom spisowym, czego rezultatem były występujące tam przypadki interwencji policji. Na ziemiach wschodnich, poza pewnymi incydentami w niektórych rejonach występowania mniejszości ukraińskiej, spis przeprowadzony był bez większych zakłóceń. Odnosi się to zwłaszcza do obszarów zamieszkałych przez ludność białoruską. Najlepiej akcja spisowa wypadła na terenach byłego zaboru pruskiego, gdzie społeczeństwo przywykłe było do robionych dość często przez władze zaborcze powszechnych spisów ludności.

Do 10 października 1921 r. komisarze spisowi przekazali lokalnym władzom spisowym wypełnione formularze spisowe wraz z całą dokumentacją spisową. Władze spisowe dokonały kontroli tych materiałów spisowych. W przypadku stwierdzenia niewłaściwego wypełnienia formularzy lub ich niekompletności władze spisowe zarządziły dokonanie spisu uzupełniającego³¹.

W trakcie realizacji czynności spisowych używanych było kilka rodzajów formularzy, oznaczonych początkowymi literami alfabetu. Literą „A” oznaczono główny arkusz spisowy, który zawierał pytania odnoszące się do sytuacji mieszkaniowej ludności, jej cech demograficznych i zawodu oraz gospodarstw rolnych. Druga kategoria pytań dotyczyła takich cech, jak: imię i nazwisko osoby spisywanej, stopień pokrewieństwa każdej z tych osób do głowy gospodarstwa domowego, ewentualnie innego rodzaju stosunku wobec niego, a także takich zagadnień, jak: płeć, data urodzenia, miejsce urodzenia, stan cywilny, wyznanie, stały lub chwilowy pobyt osoby spisywanej, ewentualnie jej nieobecność, język ojczysty, narodowość, umiejętność czytania, wykształcenie, rodzaj niepełnosprawności; zawód główny z podaniem charakteru wykonywanej czynności, stanowiska pracy, typu i adresu zakładu pracy oraz liczby ewentualnych pracowników, jak również w przypadku bezrobocia – jego przyczyny i czasu trwania. Pytano także w tym arkuszu o zawód poboczny oraz zawód główny w momencie rozpoczęcia I wojny światowej³².

Po przeprowadzeniu akcji spisowej przesłano materiały spisowe do Głównego Urzędu Statystycznego. Trafiały one tam za pośrednictwem starostw lub magistratów w przypadku większych miast.

³¹ *Tematyka i organizacja spisów...*, t. 32, s. 15; L. Krzywicki, *op. cit.*, s. 5–9.

³² Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 100–102.

Zgodnie z instrukcją władze spisowe miały wszelkie materiały spisowe przekazać Głównemu Urzędowi Statystycznemu do 1 listopada 1921 r. Tylko niewielka część władz spisowych wywiązała się ze swego zadania w tym względzie. Materiały spisowe przesyłane były do Głównego Urzędu Statystycznego do czerwca 1922 r. W Głównym Urzędzie Statystycznym rozpoczęto wstępnie poprawianie wszelkich błędów, które pojawiły się w czasie dokonywania spisu. Na początku 1922 r. rozpoczęto opracowywanie wyników spisu ludności. Wszelkie pozostałe nieścisłości zostały usunięte w tej fazie prac³³.

Spis z 1921 r. dostarczył informacji o stanie i strukturze ludności II Rzeczypospolitej. Ze wszystkich zakresów tematycznych ujmowanych przy jego przeprowadzaniu najbardziej wiarygodne dane dotyczą kwestii ludnościowych. Spełnione więc zostało w tym zakresie stawiane temu spisowi przez ówczesne władze państwowe zadanie. Na podstawie wyników tego spisu Główny Urząd Statystyczny opracował skorowidz miejscowości państwa polskiego, w którym znalazły się informacje o ich stanie ludności oraz strukturze narodowościowej i wyznaniowej. Dane o stanie i strukturze ludności kraju opublikowano w „Statystyce Polski”³⁴.

Kolejny powszechny spis ludności kraju odbył się 9 grudnia 1931 r., tak jak przewidywały wytyczne uchwał sejmowych z 1919 i 1921 r. Objęte nim zostało całe terytorium Polski (wraz z ziemiami przyłączonymi do Polski po 1921 r.). Przeprowadzenie tego spisu stało się koniecznością, wynikającą z faktu, iż w ciągu minionych 10 lat od czasu pierwszego powszechnego spisu ludności w 1921 r. zaszły w kraju duże zmiany. Zmianie uległ obszar kraju, przyłączona bowiem została Wileńszczyzna i część Górnego Śląska. Poza tym do kraju napłynęła półmilionowa grupa repatriantów, która również przyczyniła się do zmiany struktury ludności kraju. Drugi powszechny spis ludności miał się odbyć 30 grudnia 1930 r. Termin ten ostatecznie przesunięto, a stało się to możliwe w wyniku ustawy z 14 października 1919 r. o organizacji statystyki administracyjnej, która to ustawa wyznaczyła 9 grudnia 1931 r. jako datę drugiego spisu ludności. Ustawa ta ustaliła, że kolejne spisy ludności będą

³³ J. Buzek, *Słowo wstępne*, [w:] *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, oprac. L. Krzywicki, s. VII-IX; R. Buławski, *Organizacja i technika pierwszego polskiego spisu powszechnego z 30 września 1921 roku*, [w:] *Pierwsze dziesięciolecie Głównego Urzędu Statystycznego*, t. 3, z. 1, s. 4-5.

³⁴ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Tablice państwowe*, „Statystyka Polski” 1927, t. 31; L. Krzywicki, *op. cit.*, s. 10; Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 100.

się odbywały w odstępach 10-letnich. Terminy poszczególnych spisów ludności miały być określone przez Radę Ministrów. Zakres spisu i organizację władz spisowych ustaliło rozporządzenie Rady Ministrów z 14 października 1931 r. Zakres tematyczny drugiego powszechnego spisu ludności obejmował poza samym społeczeństwem również mieszkania i budynki mieszkalne. Jeśli chodzi o gospodarstwa rolne, to komisarze spisowi mieli tylko zebrać informacje o całkowitej powierzchni tych gospodarstw.

Spółeczeństwo było tym razem bardziej życzliwie nastawione do akcji spisowej. Poprzedni spis bowiem nie wywołał jakichkolwiek negatywnych następstw, które zaważyłyby na niechętnym stosunku ludności do spisów powszechnych³⁵.

Podstawowy formularz spisowy użyty podczas tego spisu różnił się od użytego w 1921 r. Zmniejszeniu uległa liczba pytań stawianych spisywanym. Zrezygnowano z pytań odnoszących się do kwestii związanych z niepełnosprawnością czy wcześniej wykonywanym zawodem. Wynikało to z krytycznej analizy wyników poprzedniego spisu. Dążono w drugim ze spisów do uzyskania precyzyjnych odpowiedzi na stawiane pytania, które teraz były lepiej sformułowane. Zmiany dotyczyły także samego sposobu przeprowadzenia spisu. Dziesięć lat wcześniej uwzględniano całą ludność obecną na konkretnym terytorium, bez względu na jej rzeczywiste miejsce zamieszkania. W drugim spisie kładziony był także nacisk na dokładne ustalenie liczby ludności zamieszkałej na stałe w danym miejscu. Osoby przebywające tylko okresowo w momencie realizacji spisu w danym miejscu zobowiązane były podać przyczynę tego faktu i zarazem miejsce swego stałego zameldowania. Dla osób stale mieszkających w rejonie objętym spisem, lecz chwilowo nieobecnych komisarze mieli uzyskać wiadomości o miejscu ich przebywania i przyczynach ich nieobecności. Pozwoliło to na możliwie dużą eliminację ewentualnych pomyłek przy obliczaniu liczby mieszkańców poszczególnych miejscowości, czyli do ustalenia ich rzeczywistego zaludnienia. Pozytywne były także doświadczenia innych państw stosujących tę zasadę przy dokonywaniu spisów powszechnych. Zrezygnowano w trakcie przeprowadzania tego spisu z pytania dotyczącego przynależności narodowościowej każdej ze spisywanych osób. Na tak bowiem postawione pytanie podczas spisu z 1921 r. na niektórych obszarach nie uzyskano odpowiedzi. Pewna część

³⁵ Dz. U. Rz. P. 1919, nr 85, poz. 464, s. 855–856; 1921, nr 43, poz. 262, s. 610; *Tematyka i organizacja spisów...*, t. 32, s. 25–26; Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 104.

ludności mieszkająca na wschodzie kraju, na styku żywiołu ukraińskiego i białoruskiego, określiła się jako tzw. tutejsi. Często także mylono narodowość z przynależnością państwową. Podczas spisów ludności mających miejsce w innych krajach, jak np. na Litwie w 1923 r. czy w Czechosłowacji w 1921 r., również w wielu przypadkach na pytanie o narodowość nie otrzymano zadawalających odpowiedzi. Zdecydowano się więc, podobnie zresztą, jak robiono to w większości krajów, na wprowadzenie pytania o język ojczysty. Uznano bowiem, iż jest to najbardziej wiarygodne i miarodajne kryterium określające narodowość. W przypadku natomiast wyznania, aby otrzymać dokładniejsze odpowiedzi w porównaniu z tymi z 1921 r., podano w rubryce poświęconej tej cesze kilka przykładów największych Kościołów występujących w Rzeczypospolitej. Za ateistów uważano osoby nie należące formalnie do żadnej z wyszczególnionych organizacji religijnych³⁶.

Podstawowy formularz spisowy z 1931 r. dotyczył kwestii demograficznych i zawodowych oraz spraw dotyczących warunków mieszkaniowych ludności. W części demograficzno-zawodowej pojawiło się po raz pierwszy pytanie o umiejętność pisania. W przypadku rolników wymagano podania całego obszaru ziemi posiadanej przez nich, z uwzględnieniem gruntów rolnych. Zmiany dokonane w obrębie zagadnień dotyczących ludności kraju, w odniesieniu do spisu z 1921 r., nie były jednak zbyt duże. Wiąże się to z potrzebą porównywania wyników kolejnych spisów powszechnych ludności³⁷.

Odpowiedzialność za organizację drugiego powszechnego spisu ludności spoczywała na Głównym Urzędzie Statystycznym. Powołano Generalnego Komisarza Spisowego, którym został Naczelnik Wydziału Spisu Ludności – dr Rajmund Buławski. Jego organem wykonawczym było Biuro Powszechnych Spisów, które działało w ramach Głównego Urzędu Statystycznego. Władzami spisowymi na terenie Rzeczypospolitej miały być powiatowe i niekiedy również miejskie władze administracji lokalnej. Na nich to bowiem spoczywał obowiązek realizacji czynności spisowych, które miały być nadzorowane przez wojewodów, ci z kolei ustanowili dla celów kontrolnych wojewódzkich komisarzy spisowych. W miastach, takich jak: Warszawa, Łódź, Poznań, Kraków, Lwów, Wilno, spis był przeprowadzony bezpośrednio pod nadzorem Głównego Urzędu Statystycznego³⁸.

³⁶ R. Buławski, *Projekt drugiego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu 1921 r. oraz praktyki zagranicznej*, Warszawa 1930, s. 19–27, 35–45; Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 104.

³⁷ Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 105–106.

³⁸ *Tematyka i organizacja spisów...*, t. 32, s. 27–29.

Na łamach prasy pojawiły się informacje o planowanym spisie ludności. W „Kurierze Warszawskim” ukazał się artykuł, w którym pisano: „Zbliży się dzień 9 grudnia, w którym każda warstwa ludności Polski zda egzamin ze swej kulturalności, pod względem zrozumienia tej wielkiej wagi, jaką spis jednodniowy i odpowiednie ustosunkowanie się doń ogółu, przez sumienne i szczere zeznania.

Władze spisowe ze swej strony gorliwie przypominają ludności o tej sprawie, zaznaczając, że spis jest jedną z głównych podstaw normalnej działalności społecznej i państwowej. Sądzę, że gdy zabiorę w tej kwestii głos, jako jeden z 31 milionów obywateli polskich, jako jednostka zupełnie «bezinteresowna», choć, oczywiście i pracownicy z rządu tu interesu żadnego nie mają, a nawet 150 000 komisarzy spisowych wzięło na siebie ciężką pracę bezinteresownie, może to oświetlić sprawę, że się tak wyrażę, od wewnątrz, a nie z zewnętrznej strony, co może być z korzyścią dla spisu.

Kto z nas uświadamia sobie, jaką wagę dla nauki i dla regulowania życia społecznego posiadają zgodnie z prawdą wyniki obecnego spisu ludności, zwłaszcza w zestawieniu z pierwszym w niepodległej Polsce spisem dokonanym przed 10 laty, dla tego niema dwóch słów w tej sprawie...”³⁹.

Każda z gmin wykonała wykaz miejscowości i nieruchomości znajdujących się w niej. Określono rozmiary okręgów spisowych, które obejmowały zwykle do 50 gospodarstw rodzinnych lub 250 osób. W niektórych przypadkach umożliwiono tworzenie okręgów spisowych, w których znajdowało się do 100 gospodarstw, ewentualnie nie więcej niż 500 osób.

Na okręgowych komisarzy spisowych powoływano zwykle urzędników administracji państwowej i samorządowej, którzy uzyskali na czas wykonywania prac spisowych urlop. W okresie realizacji spisu przysługiwała im ochrona prawna. Przeszkolenie komisarzy spisowych odbyło się na szczeblu centralnym, wojewódzkim oraz powiatowym. Wszyscy komisarze pracowali w czasie przeprowadzania drugiego powszechnego spisu ludności bez wynagrodzenia⁴⁰.

Najpóźniej do 5 grudnia 1931 r. okręgowi komisarze spisowi zaopatrzeni zostali w formularz i druki spisowe. Komisarze spisowi musieli sprawdzić, czy informacje znajdujące się na dostarczonej im dokumentacji zgadzają się ze stanem faktycznym. W przypadku

³⁹ J. Zawadzki, *Przed 9-tym grudnia*, „Kurier Warszawski”, 29 XI 1931, nr 327, s. 16.

⁴⁰ *Tematyka i organizacja spisów...*, t. 32, s. 30–31.

stwierdzenia nieścisłości komisarze mieli samodzielnie dokonać niezbędnych korekt. Wiązało się to z dokonaniem inspekcji przydzielonego okręgu. W czasie prowadzenia przez komisarzy czynności przygotowawczych zdarzały się przypadki przekazywania ludności formularzy spisowych do samodzielnego wypełnienia. Na komisarzach spisowych spoczął obowiązek wypełnienia części adresowej i porządkowej formularzy spisowych, zabieg ten miał umożliwić efektywniejszą pracę w czasie przeprowadzania właściwych czynności spisowych. 9 grudnia 1931 r. rozpoczął się drugi powszechny spis ludności. Cała akcja spisowa trwała do 13 grudnia tegoż roku. Spis ten został przeprowadzony na obszarze całego kraju. Drugi powszechny spis ludności był przeprowadzony w sposób znacznie bardziej sprawny niż opisany wyżej pierwszy powszechny spis ludności z 1921 r. Lepiej bowiem działała w 1931 r. administracja państwowa i samorządowa. Główny Urząd Statystyczny dysponował także większą liczbą fachowców aniżeli 10 lat wcześniej. Poza tym stosunek społeczeństwa do spisu w 1931 r. był znacznie bardziej przychylny.

Do połowy grudnia 1931 r. okręgowi komisarze spisowi dostarczyli materiały spisowe naczelnym lub starszym komisarzom spisowym. W okresie do 5 stycznia 1932 r. przekazywane były za pośrednictwem telegramu do Głównego Urzędu Statystycznego meldunki o wstępnych wynikach spisu⁴¹.

Wstępne wyniki drugiego powszechnego spisu ludności opublikowane zostały dla całego kraju w periodyku „Statystyka Polski”⁴².

Powszechny spis ludności z 1931 r. dostarczył znacznie bardziej wiarygodnych danych niż pierwszy spis tego typu z 1921. Również po dokonaniu tego spisu przygotowano skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej, jednakże nie zdołano go opublikować przed wrześniem 1939 r. Wyniki obydwu spisów powszechnych zostały opublikowane. Wybuch II wojny światowej uniemożliwił dokonanie trzeciego powszechnego spisu ludności Polski, który miał się odbyć w 1941 r.⁴³

⁴¹ *Ibidem*, s. 32–33.

⁴² *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Polska (dane skrócone)*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 62.

⁴³ Cz. Kozłowski, *op. cit.*, s. 107; J. Berger, *Organizacja i tematyka badań statystyki ludności w okresie 1918–1990*, [w:] *Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium*, red. A. Jezierski, Warszawa 1994, s. 124.

ARKADIUSZ RZEPKOWSKI

The Censuses in Poland 1789–1939

Censuses are the most important source of statistic information about people. The first ones were led in ancient Egypt. In ancient Rome regular censuses took place and they were just called censuses at that time.

The first national censuses in Poland appeared in the second half of the 18th century. It depended on the growth of interest concerning population problems in the Age of Enlightenment. In 1777 there was a city census, which was repeated several times later. In 1787 there was a one-day census in Warsaw.

There was the first country census while the nobles' Polish Republic was on the decline. It was voted by The Four Years' Sejm on the 22nd.06.1789. It was carried in the years 1789–1790. Although the census did not include any privileged states, it became a base for estimating of population at the final period of The Polish Republic. It was a sumeric census that presented the population amount in cities which were in the area of The Polish Republic at that time. In 1790 there was a personal census run there too.

Other general censuses took place in The Grand Duchy of Warsaw in 1808 and in 1810. The first one has lasted for a year. It was a sumeric census and it presented data on population amount of the country, its departments and administrative districts, social and professional structure of the society, its belief. It also shown variety of age, sex and marital status of the inhabitants. Unfortunately the census in 1808 did not include about 1/3 of the population in The Grand Duchy of Warsaw. Two years ago there was another census there. Probably it was legally based on the Decree from 25th.05.1809, which considered military fee imposed on the society. It began at the end of 1809 in The Grand Duchy of Warsaw in order to contain the territory incorporated in 1809. It was in the first half of 1810. The census was continued in 1811. From a technical point of view it was a better census than the one in 1808. The decree on population registers was issued in the 18th.01.1810. It was the effect of Napoleonic Code which was introduced to the country at that time.

They were run right from the start of The Grand Duchy of Warsaw. In 1897 there was the first general census both in The Russian Empire and in The Grand Duchy of Warsaw. It was the only one census that was led in Russia then. It gave information on state and population structure of Polish land gained by The Russian Empire.

On the territory taken by Austria, the first censuses were led at the beginning of the 19th century. In 1808 there was a military census in Galicia. It was legally based on the patent of the emperor Francis II (25th.10.1804) on military censuses of population in Austria. The official counting was supposed to be done in 1805. But because of the war against France it was delayed up to 1808. Due to it lots of facts on the state of population in eastern and western Galicia were gained.

In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century there were general censuses in the area of Hapsburg monarchy. They were made in the years 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 and 1910. Censuses in Prussia have been repeated every three years since 1816. The first general census was made in Prussia in 1840. It is necessarily to say that a registry of population in Prussia in the first

half of the 19th century was critically judged by then statisticians. It did not include all the people who lived in Prussia at that time. After the unification of Germany, censuses have been made every five years since 1871.

The national statistics of population on Polish territory was not run correctly while the annexation. Therefore the records do not present the real population status there, especially when we mean Russian annexation.

The first census in the reborn Polish Republic was made on the 30th.09.1921. The census did not include the area which was finally incorporated to Poland after 1921 (Upper Silesia and Middle Lithuania). The census also concerned flats, houses, animals, farms, garden trucks and forests.

The second census was organised on the 9th.12.1931. The subject of which was the same as the previous one. It was the last census in The Second Polish Republic.

